

प्रकरण चौथे

शंकर भाऊसाठे यांच्या ‘‘सावळा’’ या कादंबरीचा

वाङ्.मयीन दृष्टीकोनातून अभ्यास

प्रकरण चवथे

शंकर भाऊ साठे यांच्या "सावळा" या कादंबरीचा

वाङ्.मयीन दृष्टीकोनातून अभ्यास

पूर्वीच्या दक्षिण सातान्यातील म्हणजे आजच्या सांगली जिल्हयातील वाळवा तालुक्यातील "वाटेगांव" या गावी गावकुसाबाहेरच्या मांगवाडयात सावळाचा जन्म झालेला आहे. सुमारे इ.स.1980 ते इ.स.1930 हा सावळाच्या कारकिर्दीचा कालखंड होता म्हणून या ब्रिटीश कालखंडात आपली जमात जगविण्यासाठी सावळाने जो संघर्षाचा मार्ग पत्करून पराक्रम गाजवला या पराक्रमाची यशस्वी गाथा म्हणजे कादंबरीकार शंकर भाऊ साठे यांची "सावळा" ही कादंबरी होय.

कथानक :-

साधारण विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचा तो काळ होता. छ.शिवाजी महाराजांच्या काळात वाटेगावच्या मांगवाडयात जी मुळची तीनच घरे होती त्याचा आता विस्तार होऊन पन्नास घरे झाली होती. दिडशे ते दोनशे माणसांचा, पन्नास घरांचा हा मांगवाडा निवडुंगाच्या झाडीत वसलेला होता. कुडापाचटीच्या या घरात माणसे मात्र बलदंड, धाडसी आणि पराक्रमी अशाप्रकारची जन्मत होती. "सावळा" हा त्यापैकीच एक होता. डोक्यावर मजबूत छत नाही, अंगाला पुरेसे कापड नाही आणि पोटाला पोटभर अन्न नाही अशी मांगवाडयातील सर्वांचीच अवस्था होती. वंशपरंपरागत अठराविश्व "दाद्रिय" हे तर मांगांच्या पाचवीलाच पुजलेले. त्यातच वंशपरंपरागत अठराविश्व दुष्काळ पडलेला. कुरडूचा आणि भोपळ्याचा पाला खायून माणसे दिवस ढकलत होती. तर तरणी माणसं कापडाने पोट बांधून पाणी पिऊन भिक मारीत होती. अशा या भयंकर दुष्काळात आपले कुटुंब आणि समाज जगविण्याची जबाबदारी मांगवाडयातील कर्त्या असलेल्या "सावळा" वर आल्याने त्याला जेव्हा हे आपल्या माणसांचे हालअपेष्टा व दुःख पाहवत नाही. तेव्हा सावळासमोर चोरी हाच एकमेव

पर्याय उरतो. हातात फरडी तलवार घेऊन जीवावर उदार झालेला असा हा "सावळा" मग मरायला आणि मारायला तयार होऊन, मरणाला मूठीत घेऊन रात्रीचा अंधाराला तुडवून पिकपाणी आणि धनधान्याची राजरोसपणे चोरी करून आणतो आणि समाजाला जगविण्यासाठी शिकस्त करित राहतो. शेतातील उभ्या पिकाची लुट आणि धनधान्याची चोरी यामुळे संपूर्ण वारणा खोरा सावळाने पिंजून काढलेला असतो. त्यामुळे संपूर्ण वारणा खोऱ्यातच नव्हे तर अवघ्या दक्षिण सातान्यात एक अट्टल आणि सराईत गुन्हेगार व चोर म्हणूनच "सावळा" कुप्रसिध्द म्हणून ओळखला जात असतो.

अव्वल इंग्रजी अमदानीच्या या काळात राज्यकर्त्या ब्रिटीश सरकारने मांग जातीची "गुन्हेगारजात" म्हणून सरकार दफ्तरी नोंद केलेली असते. त्यामुळे जातीचे नाव सांगणेसुद्धा मांगांना मुश्किल झालेले असते. तरीही "सावळा" आपल्या स्वतःच्या व समाजाच्या मुलभूत हक्काच्या पूर्ततेसाठी अगतिक होऊन रडत बसण्यापेक्षा जीवावर उदार होऊन लढण्यासाठी कार्यप्रवृत्त झालेला असतो.

ब्रिटीश सरकारची हुकूमत असली तरी ब्रिटीश सरकार हिंदूंच्या धार्मिक कार्यात हस्तक्षेप करणार नाही असा इंग्रजांच्या राणीचा हुकूम असल्याने दक्षिण सातान्यात जोगणीची जत्रा अतिशय उत्साहात दरवर्षी पार पडत असते व आपल्या वेगळेपणामुळे ही जोगणीची जत्रा संपूर्ण महाराष्ट्राभर गाजत असते. बाराबैत्यातील दोन पुरुष बैत्यांनी नवरानवरी बनायचे. नवरी बनलेल्या पुरुष बैत्याजवळ भंडान्याने भरलेली खोबऱ्याची वाटी दयायची. ती भंडारा माखलेली खोबऱ्याची वाटी पिवळ्या रंगांच्या फडक्यात गुंडाळलेली असायची आणि मग शस्त्रास्त्रांच्या सावलीत, बलदंड आणि धाडसी माणसांच्या संरक्षक कढ्याच्यामधून या बैत्यांची व वाटीची संपूर्ण गावातून ढोलताशाच्या निनादात वाजतगाजत वरात काढायची. आणि ही वाटी म्हणजे गावची अब्रु असायची. ती वाटी जर परगावच्या एखाद्या माणसाने हिस्कावून न्हेली तर त्याच्याच गावी या जोगणीची जत्रा भरायची व ज्या गावातून पळविली गेली त्या गावची जत्रा बंद व्हायची. महत्वाचे असे की जर एखादयाने वाटी पळवून न्हेत असताना तो जर गावच्या हद्दीत सापडला तर त्याचे मुंडके तोडून आणून वेशीला टांगण्याची प्रथा तया काळात अस्तित्वात हाती.

काळगावात भरलेल्या जोगणीच्या जत्रेतून शेगावच्या बाजीबा खोत या बेरक्या माणसाने जोगणीची वाटी शेगावाला पळवून आणलेली असते व शेगावातली जोगणीची वाटी वाटेगावच्या राणोजी मांग शेगावच्या जत्रेत दंगल करून त्या गावच्या सहा हत्यारबंद माणसांना जीवे मारून पळवून आणतो तेव्हा शेगावची जत्रा बंद होते व ती जोगणीची जत्रा वाटेगावात भरू लागते. शेगावच्या जत्रेतील दंगलप्रसंगी राणोजीमांग हा धारातीर्थी पडलेला असतो. त्यावेळी या राणोजीमांगाचा थोरला मुलगा "फकिरा" हा फक्त दहा वर्षे वयाचा असतो. तर "सावळा"चा मुलगा "घमांडी" हा फकिरापेक्षा वयाने थोडासा मोठा असतो. राणोजीच्या पश्चात वाटेगावात भरणारी जोगणीची जत्रा सुरळीतपणे पार पाडण्याची जबाबदारी "सावळा" डोळ्यात तेल घालून अतिशय सावधगिरीने पार पाडत असतो. "सावळा" व सावळाचा जीवलग मित्र वाटेगावचाच "भैरू रामोशी", "तायनु महार" ही बारा बैत्यातील अतिशय झुंजार आणि कडवी माणसे वारणा खोऱ्यावर आपली दहशत निर्माण करून अधिराज्य गाजवित असतात. दरम्यान सावळा हा "फकिरा", "साधू", "घमांडी" या तरूण मुलांना लढाईचे शस्त्रास्त्रांचे शिक्षण देतो व या तरूण मुलांना लढाईच्या कामी पूर्णपणे तरबेज बनवतो. एव्हाना फकिराही लढाईत तरबेज बनतो, राणोजी सारखाच "फकिरा" दिसू लागतो. फकिरा ऐन तारूण्यात येतो. तेव्हा "सावळा" हा फकिरालाच आपल्या आजवरच्या चालवत आणलेल्या पोटासाठीच्या बंडाचा म्होरक्या बनवितो. बंडाचे नेतृत्व फकिराकडे देऊन त्याच्यासोबत पुढे बंडकरी म्हणून "सावळा" काम करू लागतो.

बंडाचा म्होरक्या झालेला 'फकिरा' सावळाला "सावळानाना" म्हणत असतो व या सावळानानाला सोबत घेऊनच प्रत्येक मोहिम यशस्वी करत असतो. "सावळा" इतकाच "फकिरा" चाही नावलौकिक संपूर्ण वारणा खोऱ्यात होतो. फकिराला अनेक बेडर, फरारी मांग, महार, रामोशी येऊन मिळतात. अनेक जीवलग सवंगडी, सहकारी फकिराला येऊन मिळाल्याने फकिरा खूपच मोठा बंडकरी बनतो. कुमजचा सत्याबा भोसले हा गावच्या रगिल आणि रंगेल अशा मथाजी चौगुल्याचा खून करून फरारी झालेला असतो व त्याने फकिराला आपला जीवलग मित्र मानलेला असतो. सत्याबा भोसले फकिराच्या भेटीला वरचेवर वारणाखोऱ्यात येत असतो. फरारी असलेल्या

या सत्याबा भोसलेला मथाजी चौगुल्याचा मुलगा हा बापाच्या खुनाचा बदला घेण्यासाठी सत्याबाच्या मागावरच असतो. त्याने आपल्या सोबतीला बहादुरवाडीच्या 'दादा' पाटलाला आणि शिगावच्या खोताला घेतलेले असते. चौगुले, पाटील आणि खोत मिळून एके रात्री बहादुरवाडीतच सत्याबा भोसलेला पकडतात आणि नदीकडेच्या मळीत सत्याबाला बांधून ठेऊन उद्या पोलिसांच्याच ताब्यात देणार असल्याची माहिती 'गोंद' गोंधळ्याकडून फकिराला जेव्हा मिळते तेव्हा सावळानानाला व आपल्या इतर 25-30 बंडकऱ्यांना सोबत घेऊन "फकिरा" बहादुरवाडीच्या मळीतून सत्याबाची सुटका करतो.

पुढे फकिराचे लग्न होते. तेव्हा "फकिरा" च्या लग्नात सावळाच मुख्य कारभारी असतो. फकिराच्या लग्नानंतर थोड्याच दिवसात वारणा खोऱ्यात प्लेगाची साथ येते. किडामुंगीसारखी माणसे पटापट मरू लागतात. जी जीवंत असतात ती अन्नावाचून चरफडत असतात. वाटेगावच्या विष्णुपंत कुलकर्णींनी प्लेगाच्या साथीची व दुष्काळाची सातारला प्रांतसाहेबांना माहिती कळवून अन्नधान्याच्या मदतीची मागणी केलेली असते. परंतु सरकारी मदत येत नाही आणि मांगवाड्यावर भयंकर संकट कोसळते, प्लेगामुळे बरीच माणसे दगावतात. तर जी जिवंत होती त्यांना उपासमारीला सामोरे जावे लागते. "राणोजी" मांगाने गावावर उपकार केला असल्याने "फकिरा" च्या घरातील माणसांसाठी गावकरी सढळ हाताने धनधान्य देत असतात. मात्र मांगवाड्यातील इतरांची जगण्याची प्रंचाईत झालेली असते. तेव्हा हातात तलवार घेऊन इंग्रजांच्या उरावर नाचण्यासाठी "सावळा" मजबूरीने प्रवृत्त होतो. ब्रिटीशांविरुद्धचे बंड अधिक उग्र स्वरूप धारण करते आणि माळेवाडीला असणारे धान्याचे कोठार "सावळा", "फकिरा", "घमांडी" व इतर सर्वजण बंडकरी मिळून लुटतात. ह्या धान्याचे कोठार लुटण्याकामी अतिशय जिकिरीचे आणि अवघड असलेले आडणा मारण्याचे काम "सावळा"च आपले कसब पणाला लावून पार पडतो. माळेवाडीचे धान्याचे कोठार लुटल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी सातारचे प्रांतसाहेब आपल्या सहकारी पोलिसांसह वाटेगावात दाखल होतात व मांगवाड्यातील सर्वांनाच अटक करतात. विष्णुपंत कुलकर्णी व शंकरराव पाटील हे जेव्हा गाव कायद्याचा नियम पुढे करतात तेव्हा प्रांतसाहेब सर्वांना सोडून देतात व निघून जातात.

"सावळा" व "फकिरा" यांच्या लुटमारीमुळे पोलिस खाते, ब्रिटीश सरकार आणि वारणा खोऱ्यातील बागायतदार हैराण झालेले असतात. शिगाव आणि वाटेगाव यांच्यातील पूर्वीचे वैर धुमसतच असते. या सर्व गोष्टींचा बदला घेण्यासाठी शिगावकर बाजीबा खोत सातारला प्रांताकडे वरचेवर तक्रारी करून वाटेगावच्या मांगांचा बंदोबस्त करण्यासाठी धडपडत असतो. दरम्यान ब्रिटीश सरकार सर्वच मांगांना दिवसातून तीन वेळा हजेरी चालू करतात. त्यामुळे या हजेरीला सर्वच मांगांचा विरोध होतो. हजेरी प्रकरणावरून "फकिरा" वाटेगावच्या 'रावसाहेब' पाटलाचे दात पाडतो सावळासह सर्वच मांग फरारी होतात. "सावळा" चा पाहुणा भेडसगावकर 'भिवा' हा भेडसगावात असणाऱ्या इंग्रजी खजिन्याची बंडकऱ्यांना माहिती देतो. तेव्हा "फकिरा", "सावळा", "घमांडी", "तायनु महार", "भैरू" रामोशी ही वाटेगावची बंडकरी आणि बिंचणीकर 'पिरा', साजूरकर 'निळू', फकिराचा भाऊ 'साधू' आणि 'मुरारी', 'बहिरू' अशी वारणा खोऱ्यातील एकूण एक कडवी, धाडसी, झुंजार मांग, महार, रामोशी एकत्र येऊन फकिराच्या बंडात बंडकरी बनलेली असतात. या सर्वांना सोबत घेऊन 'फकिरा' भेडसगावचा इंग्रजी खजिना लुटतो. हा काळ सुमारे इ.स. 1920 चा असतो. भेडसगावाच्या इंग्रजी खजिन्यावर "फकिरा" दरोडा घालतो. तेव्हा इंग्रज सरकारला धक्काच बसतो. व "फकिरा" आणि त्याच्या सहकाऱ्यांना पकडण्यासाठी इंग्रज सरकार आटोकाट प्रयत्न करतात. परंतु "फकिरा", "सावळा" व इतर कोणीच बंडकरी जेव्हा हाती लागत नाहीत तेव्हा वाटेगावच्या मांगवाड्याचा दारकोंड केला जातो आणि लहान मोठ्यास्त्री-पुरुष अशा मांगवाड्यातील सर्वांनाच नेल्स्याच्या ब्रिटीश छावणीवर पकडून नेऊन नेल्स्याच्या माळावर भर उन्हात या माणसांना जेव्हा दावणीत बांधून ठेवले जाते तेव्हा त्या माणसांचे हाल न पाहवून "फकिरा", "सावळा", "तायनु", "बळी", "भिवा", "खंडू" असे सर्वजण बंडकरी ब्रिटीश सरकारला नेल्स्याच्या छावणीवर जाऊन हजर होतात. हे सर्व बंडकरी हजर झाल्याने दावणीच्या मांगांची सुटका केली जाते व सुटका झालेली माणसे वाटेगावात येऊन पंत व पाटलांकरची "फकिरा", "सावळा" यांना सोडविण्याची विनंती करतात. पंत आणि पाटील मिळून प्रयत्न करतात आणि "फकिरा" व्यतिरिक्त सावळासह सर्वच बंडकऱ्यांची जामिनावर सुटका केली जाते.

कोल्हापूरच्या तुरुंगातून आपल्या बंडकऱ्यांसोबत जामिनावर सुटून येते वेळी सावळा आणि फकिरा एकमेकांची गळाभेट घेतात आणि जमात जगविण्याच फकिराला वचन देऊन "सावळा" वाटेगावात दाखल होतो. फकिराच्या पश्चात जमात जगविण्याची विकट अशी जबाबदारी पुन्हा सावळाच्याच खांद्यावर येते आणि "सावळा" ही जमात जगविण्यासाठी पुन्हा हातात हत्यार घेऊन वारणा खोऱ्यात आपले साम्राज्य प्रस्थापित करतो. "फकिरा" शिवाय वाटेगाव आणि मांगवाडा दुबळा झाला असेल असा शिगावकरांचा समज झाल्याने वाटेगाव आपली ताकद दाखविण्यासाठी व वाटेगावावर शिगावकरांची दहशत बसावी म्हणून शिगावचा 'खाशाबा' लोहार, "दत्तू," "संतू" आणि "मल्हारी" रामोशी हे पाचजण मिळून हातात भाले, बरचे व कुऱ्हाडी घेऊन वाटेगावच्या शनिवारच्या बाजारच्या दिवशी पारावर येऊन बसतात. तेव्हा "विष्णुपंत कुलकर्णी," "शंकरराव पाटील" मिळून या शिगावकरांना दम भरतात. याचा राग येऊन शिगावकर खाशाबा लोहार, विष्णुपंत कुलकर्ण्यांचा बैल 'लखू' नाईकाला सुपारी देऊन चोरून आणतो. तर पंताच्या चोरीला गेलेल्या बैलाचा "सावळा" शोध लावतो आणि ज्या शिगावकरांनी पंतांचा बैल चोरून नेलेला होता त्या शिगावकरांना अद्दल घडविण्यासाठी "सावळा" शिगावच्या खोताचाच बैल चोरून आणून बापू तळ्यातील एका पडक्या घरात बांधून ठेवतो व खाशाबा लोहार आणि मळू रामोशी ही शिगावकर मंडळी जेव्हा बैलाचा शोध सावळाला घेण्यास पंचवीस रूपये सुपारी देतात तेव्हा सावळा बैल ज्याच्या त्यांना परत करतो आणि या बैल चोरीप्रकरणी मिळालेले पंचवीस रूपये मांगवाड्यातील प्रत्येकाची अडीअडचण विचारून घराघरात प्रत्येकी दोन दोन रूपये वाटून येतो.

शिगावच्या पिकाची नासधूस, चोरी आणि स्वतःच्या बैल चोरीचे प्रकरण यामुळे शिगावकर बाजीबा खोत सावळावर डूख धरतो व सावळाचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठी सातारला जाऊन प्रांतांकडे वरचेवर तक्रार करून सावळा विरुद्ध कटकारस्थान रचतो. खोताच्या सावळामुळे तक्रारीमुळे पोलिसांचा ससेमिरा सावळाच्या पाठीमागे लागतो आणि "सावळा" घर सोडून आपल्या सहकऱ्यांसह कधी "बापू तळे", कधी "महादेवाचा डोंगर" तर कधी "सातदऱ्यात" लपून राहून चोरी, दरोडेखोरी करून जमात जगविण्याची शिकस्त करतो.

शिगावचा मलू रामोशी हा वरकरणी खोताकडे असतो तर अंतःकरणापासून सावळाला सामिल असतो. असा हा मलू रामोशी एकदिवस सावळाकडे येऊन कालवडेगावच्या दगडू गुजराच्या मळयातील वाळत घातलेल्या दहा-बारा पोती हळदीची माहिती देतो. तेव्हा सावळा हा मलू रामोशी व आपला मुलगा "घमांडी" या सर्व बंडकऱ्यांना सोबत घेऊन ही दहा-बारा पोती हळद लुटून आणतो व वाटेगावच्याच लखू वादू चव्हाणाच्या मळयातील ऊसाच्या फडात ही हळद लपवून ठेवतो आणि काही दिवसांनी गावातीलच व्यापाऱ्यांना ही हळद विकून येणारे पैसे आपल्या साथीदारांना समान वाटून रिकामा होतो.

एक एक दिवस पाठीमागे टाकत काळ वेगाने बदलत होता. परंतु वाटेगावच्या मांगवाड्याची परिस्थिती काही बदलत नव्हती. दारिद्र्य, लाचारी, उपासमार मांगवाड्याला सोडून जात नव्हती. त्यातच रोगराई आणि दुष्काळाचीही भर पडत असल्याने मांगवाड्यातील आपल्या माणसांचे होणारे हाल, रडणारी पोरे, अन्नावाचून मरणारी म्हातारी माणसे हे पाहून सावळाचे हृदय पाझरत होते. ब्रिटीश सरकार, मोठमोठे बागायतदार आणि अशाच शेतसावकारांच्यावर "सावळा" चिडत होता आणि स्वतःलाच तो म्हणता होता की "मरण हे केव्हातरी येणारच आहे मग माणसाने स्वतःसाठी मरण्यापेक्षा दुसऱ्यासाठी काहीतरी चांगले करून मरावे आणि असे दुसऱ्याच्या चांगल्यासाठी जर मरण आले तरच त्या मरणालाही किंमत आहे." अशा या विचाराने सावळा पेटून उठत होता आणि समाजाचे हाल पाहून अधिकच बेभान बनत होता.

भेडसगावकर" भिवा मांग "मासूलीच्या बळवंतराव इनामदाराच्या" मठात भरपूर धनधान्य असल्याची "सावळा" जेव्हा माहिती देतो तेव्हा "सावळा" आपल्या बंडकऱ्यांच्या सहाय्याने मासूलीच्या धान्याचा मठ लुटून दोन बैलगाड्या इतके धान्य दरोडा टाकून वाटेगावात आणतो. आणलेल्या धान्याचे समान ढिग करून सर्वांना समान वाटतो. सावळाले विरुद्ध पोलिसांत आणखी एक तक्रार या म्हासूलीप्रकरणामुळे नोंदविली गेल्याने पोलिस आता सावळाच्या पाळतीवरच राहतात तर शिगावचा "बाजीबा खोत" आपल्या गावाच्या धनगराकडून सावळाच्या दडण्याच्या ठिकाणाची माहिती

मिळवून पोलिसात कळवितो. पोलिस "सावळा"चा पांठलाग करतात. परंतु सुदैवाने "सावळा" पोलिसांच्या हाती लागत नाही. तेव्हा सावळाला पकडण्यासाठी आलेला सातारचा 'जाधव' नावाचा फौजदार हा कचेरीत नोकरीत असणाऱ्या सातारच्याच "रावू मांगला" हाताशी धरतो आणि एक कारस्थान रचतो. "रावू मांग" हा जाधव फौजदाराच्या सांगण्यावरून आपली मुलगी "सावळा" मांग्याच्या मुलाला "घमांडी" ला देण्याचे खोटे नाटक करून ठरल्याप्रमाणे चार साध्या वेषातील पोलिसांना घेऊन वाटेगावातील सावळाच्या घरी जातो व रात्रीच्या वेळी "सावळा" घरात येताच हे सर्वजण सावळावर झडप टाकून सावळाला पकडतात आणि सावळाच्या दंडाला दोऱ्या बांधून, त्याच्या हाताला बंड्या ठोकतात आणि हे चार पोलिस "सावळा" ला धरून पायी चालत तालुक्याचा पोलिस चौकीकडे जात असतात. "सावळा" अट्टल गुन्होगार असल्याने या चौघा पोलिसांसमवेत एक बंदूकधारी जमादार या सर्वांच्या समोर चालत असतो. काही अंतर चालून गेल्यानंतर झाडावर भरपूर आंबे पाहून आंबे पाडण्याचा या पोलिसांना मोह होतो व ते आंबे पाडू लागतात. पण आंबे काही पडत नाहीत तेव्हा "मी एकाच दगडात चार चार आंबे पाडले असते" असे "सावळा" त्या पोलिसांना म्हणतो. तेव्हा सावळाच्या हातातील बेडी काढली जाते व जमादार आणि पोलिस हे "सावळा"ला आंबे पाडण्यास सांगतात. "सावळा" आपल्या दोन्ही हातात दोन दगड घेऊन आंबे पाडण्याच्या पवित्र्यात उभा राहतो आणि पोलिस जमादाराचे आंब्याकडे लक्ष जाताच सावळा त्या जमादाराच्या छातीत एक दगड मारतो आणि दुसऱ्या दगडाने एका पोलिसाला जखमी करून पोलिसांना दगा देवून डोंगरात पसार होतो.

हाती आलेला "सावळा" सहीसलामत सुटून गेल्याने पोलिस खात्याला कलंक लागतो. आणि वरिष्ठ अधिकारी पोलिसांना चांगलेच झापतात. तेव्हा हे पोलिस पुन्हा एकदा सावळाला पकडण्यासाठी सावळाचा बंडकरी साथीदार चिंचणीकराचे नातलग बनून सावळाला अटक करतात आणि कराडच्या तुरुंगात डांबून ठेवतात. कराडच्या तुरुंगात कैद झालेला "सावळा" आपल्याशिवाय पोरका झालेला मांगवाडा डोळ्यासमोर आणतो व मांगवाड्याचे दिनवाणे, केविलवाणे चित्र पाहून सावळाच्या हृदयातील सामाजिक बांधिलकीमुळे तो अधिकच बेडर बनतो, नियोजन करतो आणि कैदेच्या दुसऱ्या-तिसऱ्याच दिवशी कराडचा तुरुंग फोडून "सावळा" कार्वे रस्त्याने वळण घेऊन

आगाशिवाच्या डोंगरावर जाऊन पुन्हा एकदा पोलिसांच्या हातावर तुरी देऊन पशार होतो. सावळाचे हे तुरुंग फोडून केलेले पलायन पाहून सातारचे प्रांतसाहेब आणि पोलिसखाते "सावळा"वर खूपच संतापते आणि प्रातसाहेब सावळाविषयी कुरुंदवाडच्या सरकारला कळवितात. तेव्हा "सावळा"मुळे आपल्या संस्थान सरकारच्या नावाला कमीपणा मिळाल्याचा राग मनामध्ये धरून कुरुंदवाडच्या राणीसाहेब सावळाला जिवंत पकडा अथवा दिसताक्षणीच गोळ्या घालण्याचा हुकूम फर्मावतात. कुरुंदवाडवरून ब्राह्मण असलेला "सावंत" आडनावाचा मालवणी फौजदार आपल्या सोबत पाच पोलिस घेऊन सावळाला पकडण्यासाठी वाटेगावातच तळ ठोकतो आणि मदतीला साताराहून दोनशे पोलिस मागवितो आणि सावळाच्या पाळतीवर सावलीसारखा राहतो.

चारी बाजूंनी नाकेबंदी झाल्याने सावळा चिंताग्रस्त बनतो आणि आपली पत्नी होसाबाई मुलगा घसांडी व मांगवाडयातील सर्वाना भेटून विष्णुपंत आणि शंकरराव पाटलांचा अखेरचा निरोप घेऊन स्वतःच कुरुंदवाडच्या राणीच्या दरबारात "सावळा" हजर होतो. "तुमच्या हुकूमाचा अपमान होऊ नये म्हणून मी तुम्हापुढे हजर झालोय, मी तुमचे लेकरू आहे. मी जे केले ते माझ्या समाजाला जगविण्यासाठी केले. आता तारा किंवा मारा. पण माझ्याबद्दल काहीतरी विचार करा" असे सावळा राणीला विनंतीपूर्वक सांगतो. सावळाची ही खरी कर्मकहाणी ऐकून राणीला सावळाची दया येते व कुरुंदवाड संस्थान सरकारची ही राणी सावळाला करवतकाठी उपरणे आणि फेटा देऊन सावळाचा सत्कार करून निर्दोष मुक्त करते. वाटेत सावळाला पोलिसांनी त्रास देऊ नये म्हणून "सावळाला निर्दोष मुक्त केल्याची" चिठ्ठी ही दिली जाते. तेव्हा राणीने दिलेला फेटा डोक्याला बांधून उपरणे खांद्यावर टाकून, राणीची चिठ्ठी हातात घेऊन "सावळा" वाटेगावात येतो व इथून पुढे कोणच्याही वाळक्या पोचोळ्यावर पाय न देता समाजासोबत कष्ट करून जीवन जगतो.

अशाप्रकारे कादंबरीवाड्.मयात प्रामुख्याने कथानक हा मुख्य घटक म्हणून कादंबरीत येत असतो. प्राचीन काळापासूनच अबालवृद्धांना कथा वाड्.मयाची गोडी असल्याने इतर वाड्.मयप्रकारापेक्षा 'कादंबरी' हा वाचकांचा लोकप्रिय वाड्.मयप्रकार बनलेला आहे.

कथानकाचा आशय :-

शंकर भाऊ साठे यांच्या "सावळा" या कादंबरीच्या बाबतीत "सावळा" या कादंबरीचे कथानक मानवी जीवनाला स्पर्श तर करतेच परंतु अस्पृश्य समाजाच्या जीवनाशी भावनात्मक अनुबंधही साधते. साहित्य व समाजजीवन यांचा अन्योन्य संबध कशाप्रकारे असतो हे ही या कादंबरीवरून स्पष्ट होते. म्हणून जे जीवनात असते तेच साहित्यात येत असते. मानवी जीवनातील घटना, प्रसंग आणि संघर्ष हे साहित्याचा विषय कसा बनतात याचा प्रत्यय "सावळा" या कादंबरीच्या कथानकाद्वारे येतो.

व्यक्तिचित्रणे :-

कोणत्याही साहित्यकृतीत वास्तवासोबत जिवंतपणाला अधिक महत्त्व असते. साहित्य हे वास्तव आणि जिवंत अशा स्वरूपाचे असल्याशिवाय ते साहित्य लोकमान्यता प्राप्त होत नाही. "कादंबरी" या वाङ्मयप्रकारात मानवी जीवनाचा पट अधिक विस्ताराने रंगविलेला असतो. त्यानुळे कादंबरीमध्ये अधिक पात्रे असणे स्वाभाविक ठरते. तरीही बहुतेक कादंबऱ्यातून नायक, नायिका व खलनायक ही प्रमुख पात्रे असतात आणि कथानकाच्या परिपूर्ततेसाठी गौण पात्रे देखील योजावी लागत असतात. मुख्य कथानकाला गती देण्यासाठी "खलनायक" हे पात्र शक्यतो असतेच. कधी एखाद्या कादंबरीत प्राप्त परिस्थिती हीच खलनायक ठरत असते. कादंबरीचा विस्तार अफाट असतो तर लघुकथा मात्र आटोपशीर असते. लघुकथेमध्ये पात्र व प्रसंग कमीतकमी योजावी लागतात. प्रसंगही मोजकेच असतात. आणि एकच एक विषय घेऊन परिणामही अचूक साधलेला असतो. कादंबरीमध्ये पात्र, प्रसंग, कथानक, विषय हे एकच एक असून चालत नाहीत. तर कादंबरीत अनेक पदर असतात व अनेक स्तरातून ती कादंबरी वेगवेगळे परिणाम साधत असते. वाङ्मयप्रकार कोणताही असो त्यामध्ये येणाऱ्या पात्रातून जिवंतपणा साधलेला असतो. अशाप्रकारचा जिव्हाळा निर्माण केलेला असतो. उत्कंठा निर्माण करून रंजकताही साधलेली असते. "सावळा" मध्ये "सावळा" हाच नायक आहे व "सावळा" या नायकाला सामाजिक जीवनाचे वास्तव आहे. सावळाच्या आयुष्याच्या कहाणीला राजकीय पार्श्वभूमी आहे. सामाजिक व्यवस्था, पारतंत्र्य व वर्णव्यवस्था या तिहेरी परिस्थितीचा "सावळा" हा प्रतिनिधी आहे.

अ) सावळा :-

"सावळा" सारख्या प्रत्यक्षपणे (सुमारे इ.स.1890 ते इ.स.1930) या कालखंडात वावरलेल्या एका व्यक्तीची कथा मांडून तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे परिणाम या कादंबरीतून मांडलेले आहेत. त्यामुळे व्यक्तिचित्रणांचा जिवंत जिव्हाळा शब्दसौष्टवातून व्यक्त करताना शंकर भाऊंची लेखणी वाचकाच्या ननाचा ठाव घेते व आपल्याला विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात नेऊन सोडते. वर्तमानकाळात उभे राहून भूतकाळाचा वेध घेणारी शंकरभाऊंची दृष्टी भविष्यकाळातील आशावाद व्यक्त करते. "सावळा" मध्ये त्याचे साथीदार, पोलिस, ब्रिटीश अधिकारी, शंकरराव पाटील आणि विष्णुपंत कुलकर्णी, सावळाची पत्नी "हौसाबाई", मुलगा "घमांडी" व प्राप्त परिस्थिती हीच पात्रे विपुल प्रमाणात आहेत. "सावळा", "ब्रिटीश अधिकारी व पोलिस", सावळाचे बंडखोर साथीदार, आणि कुरुंदवाड सरकारची "राणी" ह्या ठराविक पात्रांच्याद्वारेच "सावळा" या कादंबरीच्या कथानकाची गुंफण शंकर भाऊंनी केली आहे.

"सावळा" हा या कादंबरीचा मुख्य केंद्रबिंदू असल्याने सावळाच्या सभोवती इतर पात्रे व कथानक फिरत राहते. सोळाव्या शतकात छ.शिवाजी महाराजांनी सावळाच्या पूर्वजांना इनामी जमीन देऊन गावचे सनदी शिपाई म्हणून नेमणूक केलेली असते. अशा सनदी शिपायांच्या कुळामध्ये जन्माला आलेला "सावळा" स्वतःसाठी जगण्यापेक्षा आपल्या समाजासाठी जगत असतो व स्वतः जगून समाजाला प्लेगान्च्या आणि दुष्काळाच्या काळात जगविण्यासाठी संपूर्ण वारणा खोऱ्यात लुटमार करीत राहतो. शरीराने बलदंड असलेला सावळा हृदयाने मात्र कनवाळू आणि तितकाच भोळाभाबडा असतो. समाजाच्या भल्यासाठी "सावळा" बुऱ्या कर्माचा मार्ग अवलंबितो. जातीसाठी माती खाणारा हा सावळा चोर असला तरी चोरी करण्याचाही त्याचा स्वतःचा असा नियम असतो. पिढ्यानपिढ्या ज्या गुजर, मारवाडी, देशमुख, कुलकर्णी यांनी गरीबांच्या जमिनी हडप करून त्या गरीबांच्याच जीवावर विनाकष्टाने जे श्रीमंत बनलेले आहेत अशा शेठ, सावकारांचीच "सावळा" चोरी करत असतो. तो गरीबाची मुळीच चोरी करत नाही आणि दुसरे असे की सावळा हा फक्त चोर आहे. तो खुनी नाही हे विशेषच. सावळाने आपल्या संपूर्ण आयुष्याच्या कारकिर्दीत कुणाचाही खून केलेला नाही.

वेळप्रसंगी प्रांतासारख्या अधिकाऱ्याला सावळा म्हणतो की - "मांग कधीच कुणाचा खुन करीत न्हाय! कणसं खुडून प्वाँट भरत, तसं मुंडक मारून भरत न्हाय, उलट मानसं जगावी, त्येंनी शेती पिकवावी आन् आम्ही शेंडागोंडा आणुन जगावं असंच आमास्नी वाटत." सावळाचे हे विचार म्हणजे "जगा आणि जगू दया" अशाच पध्दतीचे असून चोरी करून आणलेल्या धनधान्याचे सुध्दा 'सावळा' सर्वांना समान वाटप करतो. या त्याच्या कृतीतून "समानता" आणि "न्याय" हे गूण दिसून येतात. ज्याचा जीव कळवळेल अशा गरीबाची चोरी न करता ज्याने गरीबांची लुबाडणूक केलेली आहे अशा ऐतखाऊ श्रीमंतांचीच चोरी करणारा "सावळा" हा "चोर" वाटत नाही तर मुलभूत गरजांच्या परिपूर्णतेसाठी जे मागून मिळत नाही ते हिसकावून घेणारा समाजाचा कर्ता असलेला समाजकार्यकर्ताच वाटतो.

दुष्काळाच्या जीवघेण्या काळात मांग, महार आणि रामोशी या आपल्या समाजाला एकही दिवस उपाशी न ठेवणारा "सावळा" बहुजन समाजाचा तत्कालीन लढवय्या नेता वाटतो. समाजहितासाठी समाजविघातक कृत्य करणारा सावळा स्वतः चोर असूनही खरा चोर कोण याची आपली स्वतःची अशी एक व्याख्याच बनवितो . तो म्हणतो¹ - "ज्याच्याकडे लई पैसा हाय, त्योच चोरी करतो कारण त्याला पैसा साठवायची सवं आस्ती. म्हणून त्यो गरीबास्नी लुबाडतो त्योच खरा चोर." सावळाने चोराची केलेली ही व्याख्या वाचकाला विचार करायला लावते. समाजात असणाऱ्या गरीब-श्रीमंत वर्गाचे विश्लेषण सावळा आपल्या पध्दतीने करताना आढळतो . तो म्हणतो² - "योच पोटासाठी भीक मागतोय तरी तेला भाकरी मिळना आणि एकाचा पैसा ठीवाय घरात जागा न्हाय." एखाद्या विचारवंत तत्ववेत्याला शोभतील असे विचार 'सावळा' सहज बोलून जातो.

माणसाचा संसार सुखाचा व्हायचा असेल तर त्यासाठी नवरा-बायकोचे विचार एक असावे लागतात. हे यशस्वी संसाराचे गमक सांगणारा सावळा कुटुंबवस्तल तर वाटतोच पण "आधे संसार करावा नेटका । मग परमार्थ अवघा विवेका" या समर्थ रामदास स्वामींच्या अभंगाचीही आठवण तितक्याच तीव्रतेने करून देतो. आपल्या चोरी, दरोडेखोरीतील धाडसाचे, पराक्रमाचे आणि यशस्वतीचे सर्व श्रेय आपल्या पत्नी हौसाबाईला देताना सावळा महात्मा फुलेंच्या स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता वाटतो.

सातारच्या रावू मांगाने सावळाला पोलिसांच्या ताब्यात पकडून दिल्यानंतर आपल्या चाणाक्ष बुध्दीने सुटून जाणारा "सावळा", दुसऱ्या वेळेस कराडच्या तुरुंगात कैद करून ठेवल्यानंतर सुध्दा कैद केल्याच्या दुसऱ्या तिसऱ्याच दिवशी तुरुंग फोडून यशस्वीपणे पलायन करणारा "सावळा" शेवटी स्वतःच कुरुंदवाड सरकारात जावून हजर होतो आणि निर्दोष सुटूनही येतो. तेव्हा सावळा वाचकांच्या हृदयाचा सम्राट बनतो. वाचकाला "सावळा" हा आपला आणि अतिशय जवळचा वाटू लागतो.

माळेवाडीचे धान्य, कालवडेगावची हळद, भेडसगावचा खजिना लुटणारा चोर, पोलिसांनी पकडल्यावर युक्तीने पलायन करणारा, कराडचा तुरुंग फोडून सहीसलामत फरार होणारा, कुरुंदवाड सरकारात स्वतःच हजर होऊन निर्दोष सुटून येणारा, आपल्या दरोडेखोर साथीदारांना व मांगवाडयातील प्रत्येक माणसाला पैशाचा आणि धान्याचा सर्वांना समान वाटा देणारा, आपल्या कर्तृत्वचे श्रेय आपल्या पत्नीला देणारा पती, एकुलता एक मुलगा "घमांडी" याच्या लग्नाची स्वप्ने पाहणारा पिता, अन्याय सहन न करता त्याला वाचा फोडणारा "सावळा" अशा विविध रूपात संपूर्ण कादंबरीभर आढळतो. "सावळा" चे शंकर भाऊ साठे यांनी रेखाटलेले व्यक्तिचित्रण वाचक कधीच विसरू शकत नाही.

ब) विष्णुपंत कुलकर्णी :5

"वाटेगाव" या गावचे पोलिस पाटील असलेले विष्णुपंत कुलकर्णी हे एक अतिशय धाडसी, करारी तितकेच कनवाळू अशाप्रकारे व्यक्तिमत्त्व "सावळा" कादंबरीत दिसून येते.

"फकिरा", "सावळा" आणि इतर बंडकऱ्यांना ब्रिटीशात जाऊन हजर होण्यास सांगणारे विष्णुपंत सुरुवातीला निर्दयी वाटतात. पण "फकिरा", "सावळा" हे सर्वजण जेव्हा ब्रिटीशांकडे जावून हजर होतात तेव्हा या सर्वांना सोडविण्यासाठी जीवाचे रान करणारे आणि शेवटी "फकिरा" व्यतिरिक्त सर्व बंडकऱ्यांना जाभिनावर सोडवून आणणारे पंत गावचे खरोखर आदर्श पाटील वाटतात. त्यांच्या हृदयातील दलितांविषयीचा आदर व्यक्त होतो. दुष्काळाच्या काळात धनधान्याची सढळहस्ते

मदत करणारे पंत 'दानशूर' वाटतात तर शिगावकरांना जरब बसविणारे पंत दुसरीकडे 'धाडसी' वाटतात. गावच्या मांगांना प्रांतांनी बेड्या ठोकताच गावपाटीलकीचा कायदा पुढे करून सर्व मांगांना तात्काळ बेड्यामुक्त करतात. "सावळा" लाही शेवटी कुरुंदवाड सरकारात हजर होण्याचा एक उत्तम पर्याय सांगणारे पंत, जातीने ब्राह्मण असूनही त्या विषमतावादी काळात पंतांचे हे बहुजन समाजाशी असलेले नाते पाहून पंताविषयीचा आदर वाढतोच वाढतो. परंतु गावचा कर्ता माणूस कसा असावा याचे उत्तम उदाहरण म्हणून विष्णुपंत कुलकर्ण्यांचे नाव आवर्जून घेणे भाग पडते इतके प्रभावकारी पंतांचे व्यक्तिचित्रण "सावळा" द्वारे प्रकट होते.

क) शंकरराव पाटील :5

खेड्यातील प्रत्येक पाटलाने ज्यांचे अनुकरण करावे व गावकारभार करावा असे आदर्श व्यक्तिमत्त्व म्हणजे वाटेगावचे शंकरराव पाटील हे होय.

बहुजन समाजाविषयी हृदयात भरपूर प्रेम असणारे कनवाळू, दयाळू स्वभावाचे शंकरराव पाटील वेळप्रसंगी वैन्याला जरब बसवित असत. "मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदू ऐसे।।" या संत तुकारामांच्या अभंगाचा शंकरराव पाटलांच्या व्यक्तिचित्रणात प्रत्यय येतो.

विष्णुपंत कुलकर्ण्यांच्या सहाय्याने वाटेगावचा गावगाडा अतिशय सुरळीतपणे चालविणारे शंकरराव पाटील यांचे लेखक शंकरभाऊ अतिशय जंतोजंत व्यक्तिचित्र वाचकांसमोर उभे करतात.

कुरुंदवाड संस्थानच्या राणीसाहेब :-

कुरुंदवाड संस्थानात समावेश असलेल्या "वाटेगाव" या गावचा दरोडेखोर "सावळा मांग" व्हा ब्रिटीश अधिकारी, पोलिसखाते आणि सातारच्या प्रांतांनी पकडून सुध्दा सहीसलामत सुटून, जेव्हा पळून जातो तेव्हा सर्वजण अधिकारी व पोलिस हताश होतात. सातारचे प्रांत डलरीजसाहेब कुरुंदवाड संस्थानात सावळाविषयी तक्रार करतात तेव्हा - "काही वाटेल ते करून सावळा मांग हजर करा आणि नाही सापडला तर दिसेल तिथे गोळ्या घाला" असा कुरुंदवाडच्या राणीसरकार हुकूम सोडतात. "सावळा" स्वतःच कुरुंदवाडमध्ये राणीसरकारसमोर जेव्हा हजर होतो तेव्हा सावळाची कर्मकहाणी ऐकून, सत्याची वास्तवाशी पडताळणी करून शेवटी सावळाला निर्दोष मुक्त

करतात. केवळ निर्दोष मुक्त करतात असे नव्हे तर सावळाला एक करवतकाठी उपरणे, फेटा देऊन त्याचे आदरातिथ्यही करतात. सावळाला निर्दोष मुक्त करून वाटेत त्याला कोणी पोलिसांनी त्रास देऊ नये म्हणून स्वतःच्या सहीची निर्दोष मुक्तता केल्याची चिठ्ठी सावळा सोबत देतात.

दिसेल तेथे गोळ्या घालण्याचा आदेश देणाऱ्या कुरूंदवाडच्या राणीसरकार आपल्या पदाला शोभेल असाच हुकूम सोडतात. परंतु सत्य परिस्थिती डोळ्यासमोर येताच सावळाला निर्दोष मुक्त करून त्याचे आदरातिथ्य करणाऱ्या राणीसरकार खरोखर उच्च दर्जाच्या न्यायाधीश वाटतात. लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी राणी सरकारचे चित्रित केलेले व्यक्तिचित्रण उठावदार आणि सावळाच्या आयुष्याला कलाटणी देणारे असे वाटते.

इतर पात्रे :-

कादंबरीतील घटना प्रसंगासह मुख्य नायकाच्या कार्यकर्तृत्वाला उठावदारपणा देणारी उपपात्रे किंवा गौणपात्रे म्हणून कादंबरीत योजिलेली असतात. एखाद्या मंदिराचा मनोरा उंच उभारण्यासाठी ज्याप्रमाणे अनेक दगडविटांचे सहकार्य लागते. त्याचप्रमाणे कादंबरीचा नायक हा मंदिराच्या कळसाप्रमाणे दिमाखदारपणे चमकण्यासाठी कादंबरीत लेखक उपपात्रे अथवा गौणपात्रांचे सहाय्य घेत असतो.

"सावळा" या कादंबरीत प्रामुख्याने सावळाची पत्नी "हौसाबाई," मुलगा "घमांडी" ही सावळाची कुटुंबिय मंडळी उपपात्रात येतात. त्याचप्रमाणे सावळाचे दरोडेखोर साथीदार "वाटेगावचा तायुन महार", "शिगावचा मलू रामोशी", "घोंचीकर बळी", "चोपडीकर भिवा", "खंडू बिळासकर", सावळाचा नातेवाईक भेडसगावकर "भिवा मांग" हे बंडखोर यांचा या उपपात्रांमध्ये समावेश करावा लागतो. तर ब्रिटीश अधिकारी उलरीजसाहेब जॉनसाहेब, बाबरखान आणि जाधव, तसेच सावंत या नावाचे फौजदार, मोहिते नावाचे व इतर पोलिस इ. सहाय्यक पात्रांचाही या कादंबरीत शंकर भाऊंनी समावेश केलेला आहे. "व्यक्तिचित्रण" हा कादंबरी वाङ्मयाचा अविभाज्य असा घटक आहे.

घटना-प्रसंग :-

ब्रिटीश अधिकारी वाटेगावच्या मांगवाडयातील एकूणएक लहान-मोठया माणसाला कैद करून नेल्याच्या माळावरील आपल्या छावणीसमोर या माणसांची उन्हामध्ये दावण बांधतात. या माणसांचे आपल्यामुळे होणारे हाल शेवटी न पाहवून "फकिरा" हा "सावळा", "बळी", "मुरा", "तायुन" या सर्वच सहकारी बंडकऱ्यांसह जेव्हा ब्रिटीश सरकारच्या नेल्याच्या छावणीत जाऊन हजर होतो. तेव्हाच त्या दावणीच्या माणसांची सुटका केली जाते. नंतर शंकरराव पाटील आणि विष्णुपंत कुलकर्ण्यांच्या जामिनपत्रावरून "फकिरा" व्यतिरिक्त इतर सर्व बंडकऱ्यांची सुटका होते. हा या कादंबरीतील महत्वाचा असा पहिलाच प्रसंग वाचकाचे लक्ष वेधून घेतो व वाचकाची उत्कंठा वाढीला लावतो.

जमात जगविण्याचे "फकिरा" ला दिलेले वचन पूर्ण करण्यासाठी सावळा भुरटया चोन्या करू लागतो व चोरून आणलेले धनधान्य देऊन समाज जगवितो. शिगावकरांनी वाटेगावच्या पंताच्या चोरून नेलेल्या बैलाचा "सावळा" गुप्तहेराप्रमाणे शोध लावतो आणि ज्यांनी पंतांचा बैल चोरला त्या शिगावकरांना अद्दल घडविण्यासाठी सावळा शिगावकर खोतांचाच बैल चोरून आणतो. हा ही चोरीला गेलेला बैल शोधून काढण्याची सावळावर कामगिरी सोपविली जाते. तेव्हा शोध मोहिमेचे पंचवीस रुपये घेऊन सावळा ज्याचा बैल त्याला परत करतो. हा घटनाप्रसंग शंकरभाऊ "चोरावर मोर" या पध्दतीने विनोदी पध्दतीने करतात. हा घटना प्रसंग वाचत असताना वाचकही नकळत हसत राहतो.

कालवडे गावच्या दगडू गुजराच्या मळयातील हळदीच्या दहा-बारा पोत्यांच्या चोरीचा प्रसंगही विशेष पध्दतीने रंगविलेला आहे. "सावळा", "मलू" हे साथीदार मिळून हळद चोरून आणून वाटेगावच्या लखू वाटू चव्हाणाच्या मळयातील ऊसाच्या फडात ठेवतात. "सावळा" हळद चोरून आणून ठेवल्याची कल्पना वाटेगावच्या पंतांना देतो. सावळाचे चोरी करणे व पंतांना सांगणे वाचकाला एका वेगळया वातावरणात घेऊन जाते.

हळद चोरी प्रकरणाप्रमाणेच दुष्काळाच्या काळात उपासमारीला कंटाळून सावळा आपल्या बंडकऱ्यांच्या सहकार्याने मासूलीच्या "बळवंतराव इनामदाराच्या" मठातील दोन गाड्या धान्य लुटून आणतो. धान्य लुटून आणल्यानंतर त्या धान्याचे समान ढीग करून प्रत्येकाला समप्रमाणात वाटून मांगवाड्यात एक वेगळ्या प्रकारचा आनंद निर्माण करतो. प्रत्येकाच्याघरी कितीतरी दिवसानंतर चुली पेटलेल्या असतात आणि थोरापोरांना भाकरीचा आस्वाद घ्यायला मिळालेला असतो. सावळाचे परगावचे बंडखोर साथीदार "खंडू", "निळू", "भिवा", "बळी" यांना मात्र आपल्या गावी धान्य नेणे अशक्य असल्याने त्यांच्या वाट्याचे धान्य विकून "सावळा" त्यांना चांदवडी रूपये देऊन आपआपल्या बायकापोरात जायला सांगतो.

खोताचे बैल चोरी प्रकरण, कालवडे गावचे हळद चोरी प्रकरण आणि मासूलीच्या धान्याची लुट या सर्व कारभारामुळे सावळा वारणा खोऱ्यात 'कुप्रसिध्द' म्हणून ओळखला जातो. सावळाच्या गुन्ह्यामुळे सावळाच्या पाठीमागे पोलिसांचा ससेमिरा लागतो. सावळाला पकडण्यासाठी 'सातान्याचे जाधव' नावाचे फौजदार 'रावू मांगला' हाताशी धरून सावळाच्या 'घमांडीला' रावू मांगाची मुलगी देण्याचे नाटक करतात आणि सावळाला पकडतात. सावळाला बेड्या ठोकून, त्याच्या दंडाला दोऱ्या बांधून नेत असताना सावळा आंबे पाडून देण्याची युक्त वापरतो व जमादार आणि पोलिसांना मारहाण करून सहीसलामत पळून जातो. पोलिसांना गुंगारा देऊन सावळाचे हे पलायन म्हणजे सावळाच्या ठिकाणी असणाऱ्या चाणाक्ष बुध्दीचे उदाहरण होय.

सावळा हाती सापडून सुध्दा पशार झाल्याने पोलिसखाते सावळावर डूक धरते व दुसऱ्या वेळेस सावळाचा दरोडेखोर साथीदार "पिरा मांग" चिंचणीकर याचे आपण नातलग असून एका ठिकाणी दरोडा घालावयाचा असल्याचे साध्या वेषातील पोलिस सांगतात आणि पुन्हा सावळाला पकडून कराडच्या तुळंगात कैद करतात. कैद केल्याच्या दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशीच "सावळा" कराडचा तुळंग फोडून कार्वे रस्त्याने आगाशिवाच्या डोंगरावर जाऊन पुन्हा फरार होतो. पोलिसांच्या हातावर तुरी देऊन सावळाचे हे तुळंग फोडण्याचा प्रसंग शंकरभाऊ जिवंतपणे चित्रित करतात. व सावळाच्या ठिकाणी असणारे धाडस या प्रसंगातून लेखक दाखवतात.

सावळाच्या जीवनातील शेवटचा व अतिशय महत्वाचा घटनाप्रसंग म्हणजे सावळाला पकडण्यासाठी सातारचे दोनशे पोलिस, कुरुंदवाडचे पाच पोलिस आणि सावंत नावाचे फौजदार वाटेगावात तळ ठोकून बसतात. पोलिसांना शरण जाऊन त्यांना महत्व देण्याऐवजी आपण स्वतःच 'कुरुंदवाड सरकारात' हजर होण्याचे सावळा ठरवितो आणि हजरही होतो. कुरुंदवाडच्या राणीसरकारला आपण हजर का झालो व मी गुन्हेगार का बनलो, मी चोन्या करून माझी जमात कशी जगविली हा सविस्तर वृत्तांत राणीला जेव्हा सांगतो तेव्हा सत्यपरिस्थितीची जाणीव होऊन राणीसरकार सावळाला निर्दोष मुक्त करतात. सावळाला करवतकाठी उपरणे आणि फेटा देऊन, निर्दोष मुक्त केल्याची चिठ्ठीही देतात आणि सावळा निर्दोष मुक्त होऊन वाटेगाची येऊन सुखाने जगतो. हा प्रसंग म्हणजे सावळाने समाजासाठी केलेल्या समाजकार्याची सावळाला मिळालेली पोचपावतीच होय

सावळाच्या जीवनातील हे ठराविक घटना-प्रसंग पाहिल्यानंतर शंकर भाऊ साठे यांचे साहित्यिक कसब वाचकांच्या लक्षात येते. "सावळा" व सावळा सारख्या मांग, महार आणि रामोशी समाजातील तत्कालीन पुरूषांनी किती हालअपेष्टा भोगल्या असतील याचे ऐतिहासिक दाखले यातून मिळतातच. परंतु या समाजात असणारे 'धाडस', 'पराक्रम', 'शौर्य', 'क्रांती' आणि 'सामाजिक बांधिलकी' या गुणांचाही "सावळा" च्या घटना प्रसंगातून प्रत्यय येतो.

प्रादेशिकता :-

शंकर भाऊंचे नायक हे आपल्या परिसरावर, जन्मभूमीवर जीवापाड प्रेम करत असताना दिसतात. "वारणा खोरा" हा अण्णा भाऊ साठे आणि शंकर भाऊ साठे या साठे बंधूंचा साहित्यिक राखीव मतदार संघच आहे याची साक्ष पटते.

वारणा परिसरातील येळापूर, भाटवाडी, वाटेगाव, घोंची, बिळाशी साजूर, पेठ नेर्ले, शिगाव (सध्याचे कासेगाव), कार्वे, कराड, सातारा, सातान्याजवळील सज्जनगड या गावचा हा तपशिल प्रादेशिक रूपाने सावळा या कादंबरीत येतो.

शंकर भाऊंच्या 'सावळा' या कादंबरीत केवळ गावांचेच उल्लेख येतात असे नव्हे तर त्या त्या गावच्या डोंगर-दऱ्या, शिवारांची असलेली विशिष्ट ग्रामीण नावे यांचाही उल्लेख येत राहतो.

उदा. "मांगटीचा माळ", "सांजीरबाचा माळ", "माकडीचा माळ" (सध्या वाटवे गावच्या कारखान्याचा परिसर), याप्रमाणेच "बापूतळे", "सातदरा", "महादेवाचा डोंगर", "आगाशिवाचा डोंगर" इ. डोंगरदऱ्या वारणा, कोयना, कृष्णा ह्या नदी नाले व त्या-त्या परिसरातील विशिष्ट ठिकाणांचे सावळा कादंबरीत संदर्भ येतात.

आपल्याच 'जन्मभूमीला' 'कर्मभूमी' समजणारे वीरपुरुष हे शंकर भाऊंच्या कादंबरीतून आढळतात. "जगेन तर आपल्याच गावापठरीत आणि मरेन तर माझ्याच गावापठरीत" असे सावळाचे कुरुंदवाड सरकारात हजर होण्यापूर्वीचे भावपूर्ण उद्गार म्हणजे जन्मभूमीवरील नायकाचे प्रेम व्यक्त करतातच परंतु प्रादेशिकतेचा एक उत्कृष्ट नमुना वाचकाच्या लक्षात येतो.

वातावरणनिर्मिती :-

वातावरणनिर्मिती, घटनाप्रसंग, संघर्ष, कथानक, भाषाशैली, व्यक्तिचित्रणे हे कादंबरीचे महत्त्वाचे घटक मानले जातात. कादंबरीकार शंकर भाऊ साठे आपल्या कादंबऱ्यातून ह्या सर्व घटकांना संजीवनी देऊन जिवंत तर करतातच परंतु हे प्रसंग वाचकाच्या डोळ्यासमोर हुबेहुब उभे करण्याचे कौशल्यही आपल्या लेखनशैलीतून, वातावरणनिर्मितीद्वारे दाखवितात.

उदा. "भूक, उपासमार, दुष्काळ याने त्यांची हिम्मत खच्ची केली होती. ज्याची चूल बंद त्याची अक्कल बंद या म्हणीप्रमाणे परिस्थितीने त्यांना लाचार केले होते. मांग, महार, रामोशी यांच्या दोन-दोन दिवस चुली पेटत नव्हत्या. तरी ते त्या पेटविण्याची शिकस्त करीत होते. पोटासाठी प्रयत्नांचे डोंगर उलथेत होते." हा त्यांचा "सावळा" कादंबरीतील सुरुवातीचा परिच्छेद विशिष्ट प्रकारची वातावरण निर्मिती तर करतोच परंतु तत्कालीन दुष्काळाचे व मांगवाड्याचे चित्र वाचकासमोर साक्षात उभे करतो.

नेल्यार्यांच्या मालावरील मांगांची ब्रिटीशांनी बांधलेली दावण, फकिराची गळाभेट, कालवडे, मासूली, या ठिकाणांच्या चोऱ्यांचे प्रसंग, पोलिसांच्या हातून हा तुरुंग फोडून "सावळा" चे पलायन,

कुरुंदवाड सरकारात सावळाचे हजर होणे व निर्दोष सुटून वाटेगावी येणे या कादंबरीतील महत्वाच्या घटना प्रसंगाचे वर्णन करताना शंकर भाऊंनी आपल्या शब्द कौशल्याने केलेली वातावरणनिर्मिती विशेष उल्लेखनीय आहे.

भाषाशैली :-

शंकर भाऊंच्या कादंबरीतून आढळून येणारा विशेष साहित्यिक गुण म्हणजे शंकर भाऊंची भाषाशैली हा होय. ग्रामीणत्वाबरोबरच गावकुसाबाहेरच्या दलितत्वाचा ही साज आणि बाज असलेली अशी अस्सल प्रादेशिक ग्रामीण भाषा शंकर भाऊंच्या कादंबरीत आढळते. अतिशय छोटी-छोटी वाक्ये, प्रसंगानुरूप वातावरणनिर्मिती, अंगावर काटा उभा रहावे असे संघर्ष चित्रण आणि वाचकाची उत्कंठा शिगेला पोहचवणारे कथानक ही शंकर भाऊंच्या लेखणीची पर्यायाने भाषाशैलीची वैशिष्ट्ये होत.

खेड्यातील रूढी, प्रथा, परंपरा याबरोबरच खेड्यातील माणसांच्या तोंडी असणाऱ्या म्हणी शंकर भाऊ वरचेवर वापरतात. एकट्या "सावळा" या कादंबरीतील म्हणींची सुमारे अठरा इतकी संख्या आढळते. यावरून त्यांच्या भाषाशैली बदलचे वाचकाचे स्वतःचे असे मत बनते.

समारोप :-

167 पानांच्या "सावळा" या कादंबरीचे कथानक सावळाच्या जीवनाचा पट प्रभावीपणे मांडते. रोमहर्षक अशा या कथानकात सावळाची कर्मकहाणी वाचताना तो चोर, दरोडेखोर म्हणून त्याची चीड येण्याऐवजी त्याच्यात असणाऱ्या सामाजिक जाणिवेने वाचकाचे हृदयही त्याच्याबद्दलच्या कारुण्याने भरून येते व हे कारुण्य डोळ्यातून पाझरू लागते. हा वाचकाच्या हृदयातील भावनिक कल्लोळ या कादंबरीतील शेवटच्या प्रसंगातून पडताळून घेता येतो.

उदा. या कादंबरीतील शेवटचा एक प्रसंग जरी पाहिला तरी याची साक्ष पटते.

कुरुंदवाडच्या राणीला सावळाच्या जीवनाची सत्यकहाणी ऐकून त्याला गोळ्या घालून ठार मारण्याची शिक्षा फर्मावलेली असतानासुद्धा त्याला निर्दोष सोडण्याची प्रेरणा होते. येथे स्त्री हृदयातील

कारुण्याची अनुभूती येऊन वाचकाची उत्कंठा वाढते व वाचकही "सावळा" ला निर्दोष असल्याचे मनोमन जाणून घेतो व सावळाला न्याय मिळाल्याचा समाधानाचा सुस्कारा सोडतो. हा वाचकावर होणारा कथानकाचा परिणाम हेच या कादंबरीचे यश म्हणावे लागेल. सत्यघटकांच्या पार्श्वभूमीवर कथानकाचा उभारलेला मनोरा किती प्रत्ययकारी असू शकतो याचे मर्म ही कादंबरी वाचकाच्या मनावर बिंबविते. अशा या प्रत्ययकारी पात्रप्रसंगाचा विचार केला तर या कथानकाला आगळे-वेगळे मूल्य येऊन कादंबरीतील जिवंत वातावरणाचा प्रभावीपणे अनुभव घेता येतो.

अण्णा भाऊंची प्रतिभा ही जिवंत, समर्थ व वाङ्.मयीन दृष्ट्या उदंड ताकत असलेली होती. या सकस प्रतिभेतून प्रेरणा घेऊन शंकर भाऊंची लेखणी अण्णा भाऊंच्या सारखेच उदंड लेखन करण्यास समर्थ ठरली आहे हेच खरे. सकस प्रेरणेतून निर्माण झालेली "सावळा" ही शंकर भाऊंची कादंबरी म्हणजे त्यांच्या उदंड प्रतिभेचा उत्कट उन्मेष म्हणावा लागेल.

साहित्यात उपेक्षित राहिलेले दलिताने जीवन वास्तवाच्या आधाराने उभे करण्याचे महत्कार्य अण्णा भाऊ साठे यांच्याप्रमाणेच शंकर भाऊ साठे यांनी सुध्दा कसे केले आहे. हे मला येथे आवर्जून दाखवून द्यायचे आहे. दुर्दैवाने शंकर भाऊ साठे यांना व त्यांच्या हयातीत त्यांच्या साहित्याला उपेक्षाच वाटायला आलेली आहे. ही उपेक्षा व अवहेलना मी माझ्या लघु शोध प्रबंधातून "सावळा" या कादंबरीचा सामाजिक व वाङ्.मयीन रसास्वाद घेऊन दूर करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. शंकर भाऊ साठे यांना एक साहित्यिक म्हणून या लघु शोध प्रबंधामुळे न्याय मिळेल असे मला वाटते.

शंकर भाऊंच्या "सावळा" या कादंबरी प्रमाणेच त्यांच्या "घमांडी" या नायकप्रधान कादंबरीचाही वाङ्.मयीन रसास्वाद घेण्याचा मी पुढील प्रकरणात प्रयत्न केलेला आहे.

संदर्भ सूची

1. शंकर भाऊ साठे, "सावळा", विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे - १, प्रथमावृत्ती, गुरुपुष्यामृत,
दि.12 जून 1986, पृष्ठ क्रं.91.
2. तत्रैव, पृष्ठ क्रं.92.